

વ્યાકરણ

એકમ 5

છંદ

‘છંદ’ એટલે શું ? છંદનો લાક્ષણિક અર્થ ‘આવર્તન’ થાય છે. છંદમાં પણ કશાકનું આવર્તન છે. માત્રાનું આવર્તન હોય છે. લઘુ-ગુરુની માત્રાના આવર્તન દ્વારા જુદી જુદી લયભાત ઉપસાવવામાં આવે, તે લયભાત એટલે છંદ. આ જ લયભાત કૃતિને વધુ રોચક બનાવે છે.

એટલે કે કવિતામાં અક્ષર કે માત્રાની એવી મેળવણી કરવામાં આવે કે જે સાંભળતા આનંદ ભજે, તેને ‘છંદ’ કહી શકાય. છંદના વैદિક છંદ, અક્ષરમેળ છંદ, માત્રામેળ છંદ અને સંખ્યામેળ છંદ - એવા મુખ્ય વર્ગો કરવામાં આવે છે. ગુજરાતીમાં વैદિક છંદ અને સંખ્યામેળ છંદને અક્ષરમેળ છંદમાં જ સમાવી લેવામાં આવ્યા છે. તેથી આપણે છંદના મુખ્ય બે પ્રકારનો અભ્યાસ કરીશું : અક્ષરમેળ છંદ અને માત્રામેળ છંદ.

અક્ષરમેળ (રૂપમેળ) છંદ :

જે પંક્તિના અક્ષર તથા ગાણ નિશ્ચિત હોય તેને અક્ષરમેળ છંદ કહેવાય. (આ પ્રકારના છંદમાં માત્રા નિશ્ચિત નથી હોતી. તેથી માત્રા તપાસવાની નથી હોતી.) ઈન્દ્રવજા, વસંતતિલકા, મંદાકાન્તા, શિખરિણી, છૃંઘરા આદિ અક્ષરમેળ છંદ છે.

માત્રામેળ છંદ: જે પંક્તિની માત્રા નિશ્ચિત હોય તેને માત્રામેળ છંદ કહેવાય. (આ પ્રકારના છંદમાં અક્ષરસંખ્યા નિશ્ચિત નથી હોતી. તેથી અક્ષરસંખ્યા તપાસવાની રહેતી નથી.) ચોપાઈ, દોહરો સવૈયા, હરિંગીત વગેરે માત્રામેળ છંદ છે. જેમાં ચોપાઈ જેવા સમવૃત્ત તથા દોહરા જેવા અર્ધસમવૃત્તનો સમાવેશ થાય છે.

અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ છંદના બંધારણને સમજવા માટે લઘુગુરુ માત્રાનો ઉપયોગ થાય છે. આ લઘુ-ગુરુના માપના નિયમો નીચે મુજબ જોઈ શકાય :

નિયમ 1 : અક્ષરનો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો લઘુ ગણાય અને દીર્ઘ હોય તો ગુરુ ગણાય.

નિયમ 2 : જોડાક્ષરના ઉચ્ચારનો ભાર જો જોડાક્ષરની આગળના અક્ષર પર આવતો હોય તો આગળનો અક્ષર લઘુ હોય કે ગુરુ - ‘ગુરુ’ જ ગણાય છે. જેમકે, ‘તૃપા’ શબ્દમાં ‘તૃ’ તેના ‘ત્રા’- સ્વરને કારણે લઘુ સ્વર છે. પરંતુ ‘તૃપિતમા’ ‘તૃ’નો ઉચ્ચાર થોડો બદલાઈ જાય છે, તે દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે. કારણ કે જોડાક્ષર ‘પિ’ ઉચ્ચારતાં પહેલાં તેનો ભાર ‘તૃ’ના ઉચ્ચાર સાથે ભજે છે. તેથી ‘ત્રા’ હ્રસ્વ સ્વર હોવા છતાં દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે.

નિયમ 3 : ‘અ’ એટલે કે અનુસ્વાર સાથેનો કોઈ પણ સ્વર દીર્ઘ હોય છે. એટલે કે અ, ઈ, ઉ આદિ હ્રસ્વ સ્વર છે, પરંતુ ‘અંગ’, ઈંદુ, ‘ઉમર’ આદિ શબ્દોમાં અનુસ્વાર હોવાથી અહીં આ સ્વરો ગુરુ છે.

નિયમ 4 : અક્ષરમેળ છંદમાં છેલ્લો અક્ષર હંમેશાં ગુરુ ગણાય છે. એટલે કે છેલ્લો અક્ષર હ્રસ્વ સ્વર ધરાવતો હોય કે દીર્ઘ સ્વર હોય, અક્ષરમેળ છંદમાં તેને ‘ગુરુ’ જ ગણાય છે. જો કે માત્રામેળ છંદમાં છેલ્લો અક્ષર નિયમિત રૂપે જ - હ્રસ્વ સ્વર હોય તો 1 માત્રા અને દીર્ઘ સ્વર હોય તો 2 માત્રા ગણાય છે, તેનું ધ્યાન રાખવું.

નોંધ : અહીં એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. જોડણીના હ્રસ્વત્વ-દીર્ઘત્વને આધારે અક્ષરના લઘુ-ગુરુ નક્કી નથી કરાતા, ઉચ્ચારણના આધારે નક્કી થાય છે. કવિ દલપત્રરામ નોંધે છે કે ‘લઘુ ગુરુ લખીને નવ ગણો, ઉચ્ચારે ઓળખાય.’

ધતિઃ પંક્તિને લયમાં ગાતાં અથવા તેનું લયાત્મક પઠન કરતાં વચ્ચે જ્યાં અટકસ્થાન અનુભવાય છે, તેને ધતિ કહેવાય છે.

છંદશાસ્ત્ર અનુસાર સાહિત્યમાં અનેક છંદ દ્વારા જુદા જુદા લય વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. અહીં અભ્યાસક્રમને ધ્યાનમાં રાખીને અનુભૂપ, મંદાકાન્તા, શિખરિણી, ચોપાઈ, દોહરો તથા મનહર છંદના બંધારણ સોદાહરણ જોઈશું.

દરેક છંદ સાથે કવીશ્વર દલપત્રરામે આપેલું ‘સૂત્ર’ જોઈશું. આ એક મજાની ચાવી છે, કવિએ જે-તે છંદના માપમાં જ પંક્તિરૂપે છંદનું બંધારણ આપ્યું છે. એટલે કે એક સૂત્ર તમે યાદ રાખો તો બંધારણ પણ યાદ રહે અને ઉદાહરણ પણ યાદ રહે.

અક્ષરમેળ છંદ :

અક્ષરમેળ છંદના પ્રકાર ઓળખવાની પ્રસિદ્ધ અને લગભગ સર્વમાન્ય નીવડેલી પદ્ધતિ તે ગણપદ્ધતિ છે. આ પદ્ધતિ અનુસાર દરેક પંક્તિના અક્ષરોને ૩-૩ અક્ષરોના ગણમાં વહેંચવામાં આવે છે. ગણ એટલે સમૂહ, જથ્થો. છંદમાં ‘ગણ’ એટલે ગ્રાણ અક્ષરનો સમૂહ, ત્યારબાદ જે-તે અક્ષરના સ્વર અનુસાર તેના લઘુ-ગુરુ કરવામાં આવે છે. જેમકે, ‘વિનોદ’ શબ્દ છે. ૩ અક્ષર છે, એટલે ૧ ગણ છે. ‘વિ’માં ‘ઈ’ છુસ્વ સ્વરની માત્રા છે, તેથી તે લઘુ કહેવાય. ‘નો’માં ‘ઓ’ એટલે કે દીર્ઘ સ્વરની માત્રા છે તેથી તે ગુરુ કહેવાય અને ‘દ’માં ‘અ’ છુસ્વ સ્વરની માત્રા છે, તેથી તે લઘુ કહેવાય. અર્થાત ‘વિનોદ’ શબ્દની ગણભાત ‘લઘુ-ગુરુ-લઘુ’ છે. ગણમાં ૩ અક્ષરની લઘુ-ગુરુની ભાત નીચે મુજબ હોઈ શકે છે. આ આઠ ભાતને આધારે આઠ ગણ કરવામાં આવ્યા છે :

ଲଧୁ ଲଧୁ ଲଧୁ (ନ ଗାଇ)	ଲଧୁ ଲଧୁ ଗୁରୁ (ସ ଗାଇ)
ଲଧୁ ଗୁରୁ ଗୁରୁ (ୟ ଗାଇ)	ଲଧୁ ଗୁରୁ ଲଧୁ (୪ ଗାଇ)
ଗୁରୁ ଲଧୁ ଲଧୁ (ଭ ଗାଇ)	ଗୁରୁ ଲଧୁ ଗୁରୁ (୨ ଗାଇ)

પરંતુ દરેક પંક્તિ 3, 6, 9, 12 કે 15 અક્ષરની - ગ્રાણા ગુણાંકમાં આવતા આંકડાની જ બનેલી હોય તે જરૂરી નથી. 14 અક્ષરની પંક્તિ હોય તો તેમાં 3 ગાણ + 2 અક્ષર હોય. તો ? એ અક્ષર લઘુ હોય તો ‘લ’ અથવા ગુરુ હોય તો ‘ગા’ નોંધવામાં આવે છે.

લઘુ અક્ષર (લ) ગુરુ અક્ષર (ગા)

પણ, આ ગણભાતની જરૂર શી છે ? આપણે પહેલાં જ જોયું કે માત્રાનાં વિવિધ આવર્તનોને કારણે લય જન્મે છે, જેના કારણે સાહિત્ય રોક્ક બને છે. આવર્તનોની ચોક્કસ લયભાત ઓળખી શકાય તો છંદ ઓળખી શકાય. તમને ખબર છે કે -

- (1) અસત્યો માંહેથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ જા ! - અને
(2) હા ! પસ્તાવો, વિપુલ ઝરણું, સ્વર્ગથી ઉત્તર્યું છે

આ બંને પંક્તિ ગવાય તો તેના રાગ જુદા હોય ! કારણ શું ? એ જ, બંને પંક્તિના છંદ જુદા છે. છંદ જુદા છે એટલે કે તેમની માત્રાના આવર્તનો, તેમની ગણભાત - ગણોનું બંધારણ જુદું છે. ઉપર જોયેલી પહેલી પંક્તિનું બંધારણ લઘુ-ગુરુ-ગુરુ, ગુરુ-ગુરુ-ગુરુ, લઘુ-લઘુ-લઘુ, લઘુ-લઘુ-ગુરુ, ગુરુ-લઘુ-લઘુ, લ-ગા - છે. તમને થશે કે આવું લઘુ - ગુરુ કેવી રીતે યાદ રહે, કેવી રીતે સમજાય ? સાચી વાત છે. આ આવર્તનમાત્રાને યાદ રખવા માટે દરેક ભાતના ગાણને નામ અપાયું છે. જેમકે, લઘુ-ગુરુ-ગુરુ - 'ધ' ગાણ. ગુરુ-ગુરુ-ગુરુ - 'મ' ગાણ. આવી આઈ ભાત એટલે આઈ ગાણ. આ આઈ ગાણ, તેમની ભાત અને તેમના નામ નીચે મજબ છે :

ય ગણાઃ	લધુ ગુરુ ગુરુ	યમાતા	લગાગા
મ ગણાઃ	ગુરુ ગુરુ ગુરુ	માતારા	ગાગાગ
ત ગણાઃ	ગુરુ ગુરુ લધુ	તારાજ	ગાગાલ
ર ગણાઃ	ગુરુ લધુ ગુરુ	રાજભા	ગાલગા
જ ગણાઃ	લધુ ગુરુ લધુ	જભાન	લગાલ
ભ ગણાઃ	ગુરુ લધુ લધુ	ભાનસ	ગાલલ
ન ગણાઃ	લધુ લધુ લધુ	નસલ	લલલ
સ ગણાઃ	લધુ લધુ ગુરુ	સલગા	લલગા

આ આઠ ગાણ્યભાતને યાદ રાખવા માટે એક સત્ર છે : ‘યમાતારાજભાનસ-લગા’

હવે, છંદ ઓળખવા માટે આ સૂત્ર મદદરૂપ કેવી રીતે થાય, તે જોઈએ. આપણે ઉપરની પંક્તિ ફરીથી જોઈએ :
અસત્યો માંહેથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ જા !
આ પંક્તિને 3 ગાણમાં વહેંચીએ ?

અસત્યો / માંહેથી / પ્રભુ પ / રમ સ / ત્યે તું લ / ઈ જા !

શબ્દો તૂટે છે, વાંધો નહીં, આપણે ગાણ જોવાના છે. અહીં 5 ગાણ થયા પણ બે અક્ષર વધ્યા. તો શું કરીશું ? કોઈ પણ પંક્તિ તના ગુજારાકમાં જ અક્ષરો હોય એવું જરૂરી તો નથી. જો 12 કે 15 અક્ષર હોય તો 4 કે 5 ગાણ થાય. પણ 17 કે 19 અક્ષર હોય તો બે કે એક અક્ષર વધે. બરાબર ? આ પરિસ્થિતિમાં આ વધેલા અક્ષરને જ જો તે છુસ્વ એટલે કે લઘુ હોય તો ‘લ’ અને દીર્ઘ હોય તો ગુરુ એટલે કે ‘ગા’ ગણવાનો. ઉદાહરણમાં જોઈશું એટલે વધુ સ્પષ્ટ થશે.

હવે આ ગાણના લઘુ-ગુરુ જોઈએ ? પહેલો ગાણ છે - ‘અસત્યો’. અહીં ‘અ’ છુસ્વ એટલે ‘લઘુ’, ‘સ’ - (ધ્યાન રાખજો, સ્વર છુસ્વ છે પણ પછી જોડાક્ષર છે. આગળ જઈને અક્ષરમેળ છંદનો નિયમ 2 જુઓ. જોડાક્ષરનો ભાર આગલા અક્ષર પર આવતો હોય તો છુસ્વ પણ દીર્ઘ ગણાય. અર્થાત્ ગુરુ માત્રા ગણાય, બરાબર ?) તો, ‘સ’ની ‘ગુરુ’ માત્રા અને ‘ત્યો’ - ‘અ’ સ્વર - ‘ગુરુ’ માત્રા. અર્થાત્, ‘અસત્યો’ - ‘લઘુ-ગુરુ-ગુરુ’ની ગણભાત એટલે ‘ય’ ગાણ. સમજાયું ?

હવે, દર વખતે આ લઘુ-ગુરુ, લઘુ-ગુરુ લખવાના ? ના. આના માટે નિશાની વપરાય છે. લઘુ માટે ‘U’, ગુરુ માટે ‘-’, એટલે કે ‘અસત્યો’ આ રીતે લખાશે : U - - બરાબર ? તો હવે આખી પંક્તિના ગાણ જોઈએ ?

અસત્યો / માંહેથી / પ્રભુ પ / રમ સ / ત્યે તું લ / ઈ જા !

હવે આ ગણભાતને ઓળખો :

અસત્યો	લઘુ-ગુરુ-ગુરુ	U - - ય ગાણ
માંહેથી	ગુરુ-ગુરુ-ગુરુ	- - - મ ગાણ
પ્રભુપ	લઘુ-લઘુ-લઘુ	U U U ન ગાણ
રમસ	લઘુ-લઘુ-ગુરુ	UU - સ ગાણ
તેતુંલ	ગુરુ-ગુરુ-લઘુ	- - U ભ ગાણ
ઈજા	લઘુ-ગુરુ	U - લ-ગા

તો આ પંક્તિનું બંધારણ છે, યમનસભલગા. બરાબર. અને આ પંક્તિ ગાતી વખતે તમે ક્યાંય વચ્ચે સહેજ રોકાયા હોય એમ લાગ્યું હતું ? ક્યાં ? ‘માંહેથી’ના ‘થી’ પાસે અને ‘પરમ સત્યે’ ના ‘સ’ પાસે. બરાબર ? આ અટકવાને ‘યતિ’ કહેવાય. એટલે કે અહીં તમે 6 અને 12 અક્ષર પાસે સહેજ રોકાયા હતા, તે આ છંદના યતિ છે. અરે, તમને તો આખો છંદ મળી ગયો.... શું શું જોયું ? કુલ અક્ષર 17, બંધારણ - યમનસભલગા, યતિ 6 12 અક્ષર - આ બધું હોય તો ક્યો છંદ કહેવાય ? શિખરિણી. છે ને છંદ ઓળખવા સહેલા... ભલે, શિખરિણી છંદને સૈદ્ધાંતિક રીતે ફરીથી જોઈએ.

શિખરિણી :

અક્ષર:	17
બંધારણ:	યમનસભલગા
લગાત્મક રૂપ:	લગાગાગાગાગા લલલલલલગાગા લલલગા
સૂત્ર:	ધસે કેવો વેગો, યમનસભલાગે શિખરિણી
યતિ:	6, 12

દ્યાંત: ઉગાડે છે વિશે કમલવન કેવાં નિતનવાં

ય	મ	ન	સ	ભ	લગા
લગાગા	ગાગાગા	લલલ	લલગા	ગાલલ	લગા
ઉગાડે /	છેવિશે /	કમલ /	વનકે /	વાંનિત /	નવાં

અન્ય ઉદાહરણ આખ્યાં છે. તમે તેમાં બંધારણ શોધી જુઓ.

- (1) હણો ના પાપીને દ્વિગુજા બનશે પાપ જગનાં
- (2) લડો પાપો સામે વિમલ દિલના ગુપ્ત બળથી
- (3) વળાવી બા આવી, નિજ સકલ સંતાન કમશઃ
- (4) ફર્યો તારી સાથે, પ્રિયતમ સખે, સૌભ્ય વયનાં,
- (5) જ્હવારોને જોતાં વિકસિત થતાં શૈલશિખરે

સમજાય છે ને ! તો બીજો છંદ જોઈએ :

મંદાકાન્તા :

અક્ષર:	17
બંધારણઃ	મભનતતગાગા
લગાત્મક રૂપ:	ગાગાગાગા લલલલલગા ગાલગા ગાલગાગા
સૂત્ર:	મંદાકાન્તા, મભનતતગા, ગા-ગણોથી ગવાપે
ધતિ:	4,10

દ્યાંત: હા પસ્તાવો ! વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઊતર્યું છે.

મ	ભ	ન	ત	ત	ગાગા
ગાગાગા	ગાલલ	લલલ	ગાગાલ	ગાગા	
હાપ્તા/	વોવિપુ/	લજર/	ણુંસ્વર્ગ/	થીઊત/	ચુછે

સમજાયું ? તો દફીકરણ માટે, નીચે આપેલી પંક્તિમાં આ બંધારણ બેસે છે કે નહીં, તે તપાસો.

- (1) રોમે રોમે વિરહભયની વેદનાથી વળે છે,
- (2) છૂટી છૂટી સહન ન થતાં, મત પાછાં મળે છે.
- (3) આધે ઊભાં તટધૂમસ જેમાં દુભો નીંદ સેવે,
- વચ્ચે સ્વને મૃદુ મલકતાં શાંત રેવા સુહાવે.
- (4) ખૂંચી તીણી સજલ દગમાં કાચ કેરી કણિકા
- (5) ઉપાડેલાં ડગ ઉપર શા લોહ કરા મણિકા !

ધ્યાન રાખીને કરજો, જેમકે ‘વચ્ચે સ્વને મૃદુ મલકતાં’ માં ‘ચ્ચે’ નો ભાર ‘વ’ પર આવતાં તે ગુરુ થશે. તે જ રીતે ‘ને’નો ભાર ‘સ્વ’ પર આવતાં ત્યાં ‘અ’ સ્વર હોવા છતાં ગુરુ થશે. ‘મ’ નો ‘ા’ તો લઘુ છે, તે યાદ છે ને ! જો એક પણ લઘુ-ગુરુ આડા-અવળા થશે તો ગણ બદલાઈ જશે, અને છંદનું યોગ્ય બંધારણ નહીં મળે, તો છંદ ઓળખી નહીં શકાય.

અનુષ્ટુપ :

અનુષ્ટુપ છંદના ચાર ચરણમાં આઈ અક્ષર હોય છે. (તેથી એક પંક્તિ 16 અક્ષરની હોય છે અને બે પંક્તિ હોય તો 32 અક્ષર થાય. છંદને ઓળખતી વખતે આવી નાની નાની વિગતો ધ્યાનમાં રાખશો તો ઉપયોગી રહેશે.) તેમાં ચારેય ચરણમાં પાંચમો અક્ષર લઘુ અને છઠો અક્ષર ગુરુ હોય છે. પરંતુ પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં સાતમો અક્ષર ગુરુ હોય છે તથા બીજા અને ચોથા ચરણમાં સાતમો અક્ષર લઘુ હોય છે.

સૂત્ર: પાંચમે લઘુતા તોળો, ગુરુ છઠો લઘ્યો,
                બીજે ચોથે પદે બોલો શ્લોકમાં લઘુ સાતમો.

ઉદાહરણ દ્વારા આ છંદ સમજીએ :

નહીં નાથ, નહીં નાથ, ન જાણો કે સહવાર છે.

આ બધું ધોર અંધારું, હજ તો બહુ વાર છે.

તમે આ પંક્તિઓમાં 4 ચરણ જોઈ શક્યાં ? દરેકના 8 અક્ષર છે ?

(1) નહીં નાથ, નહીં નાથ,   (2) ન જાણો કે સહવાર છે.

(3) આ બધું ધોર અંધારું   (4) હજ તો બહુ વાર છે.

આ ચાર ચરણના અક્ષર 5-6-7 અને તેમની માત્રા જોઈએ.

(1) નહીંના - લઘુ, ગુરુ, ગુરુ.   (2) સહવાર - લઘુ, ગુરુ, લઘુ

(3) રઅંધા - લઘુ, ગુરુ, ગુરુ   (4) હુવાર - લઘુ, ગુરુ, લઘુ.

હવે નિયમ - સૂત્ર યાદ કરો. ચારેય ચરણના 5મો અક્ષર લઘુ અને 6ઠો અક્ષર ગુરુ છે ? પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં 7મો અક્ષર ગુરુ અને બીજા અને ચોથા ચરણમાં 7મો અક્ષર લઘુ છે ? જો હા, તો આ અનુષ્ટુપ છંદ છે.

બીજાં ઉદાહરણ જોઈએ ?

(1) ધાયા તે વડના જેવી, ભાવ તો નંદના સમા

દેવોના ધામના જેવું, હૈયું જાણો હિમાલય.

(2) પતિએ પીઠ દીધી ને, દધિતા દેખતી રહી,

અંતે હાય ! કહી બાળા, મૂર્ખિતા ભૂતલે પડી.

(3) વૃદ્ધ માતા અને તાત, તાપે છે સગડી કરી;

અહો ! કેવું સુખી જોડું, કર્તાએ નિરમ્યું દીસે !

(4) રસહીન ધરા થૈ છે, દયાહીન થખો નૃપ;

નહીં તો ના બને આવું, બોલી માતા ફરી રડી.

તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાં ‘શિકારીને’ કાવ્ય છે. તેની પંક્તિના બંધારણને તપાસો તો ! હવે અનુષ્ટુપ છંદ એકદમ સ્પષ્ટ થઈ ગયો ?

મનહર

અક્ષર: 16 15 (બે પંક્તિમાં)

ધતિ:   8, 16, 24

દ્વારાંત: પોલું છે તે વાગ્યું તેમાં કરી તેં શી કારીગરી ?
સાંબેલું વગાડે તો હું જાણું કે તું શાણો છે.

મનહર એ મૂળભૂત રીતે સંખ્યામેળ છંદ છે. આ છંદને ઓળખવા માટે અન્ય અક્ષરમેળ છંદની જેમ બંધારણ જોવાની જરૂર નથી કે નથી લઘુ - ગુરુ દર્શાવતું 'ગાગાલગ' પ્રકારનું લગાત્મક રૂપ જોવાની. આ છંદમાં તમારે માત્ર અક્ષર જ ગણવાના છે. બે પંક્તિઓમાં $16 + 15$ એ રીતે કુલ 31 અક્ષર થવા જોઈએ. તે યોગ્ય લયમાં બોલાય તે માટે 8, 16 અને 24 મા અક્ષરે વિરામ આવશે. બસ. આટલી વિગતો તમે યોગ્ય રીતે જોઈ શકો તો તે મનહર છંદ છે. અન્ય ઉદાહરણ જોતાં આ છંદ વધુ સ્પષ્ટ થશે.

- (1) માન મણ્યું મોટું પણ, નહિ અભિમાન ઉર,
જાણે મહા જોગીરાજ જગતમાં જગિયો;
- (2) આદિત્યનો અસ્ત થતાં, થાય છે અંધારુ ધબ
ફરબસ વિના એવી દુનિયા દેખાય છે.;
- (3) સાંભળી શિયાળ બોલ્યું, દાખે દલપતરામ,
અન્યનું તો એક વાંકું, આપના અઠાર છે.

આ છંદને માણવો હોય તો દલપતરામનાં શરણાઈવાળો, ભાદરવાનો ભીડો વગેરે જેવાં કાવ્યો વાંચો, મજા આવશે.

માત્રામેળ છંદ :

હવે માત્રામેળ છંદ વિશે જોઈએ. અક્ષરમેળ છંદમાં જેમ હુસ્વ સ્વરની લઘુમાત્રા અને દીર્ઘ સ્વરની ગુરુમાત્રા જોઈ હતી, અહીં પણ એ માત્રા જ જોવાની છે. પણ જોવાની રીતમાં ફેર પડશે. અક્ષરમેળમાં લઘુમાત્રા - 'લ' અને ગુરુમાત્રા 'ગ' દ્વારા જોવાય છે અને તેને આધારે ગાળ, બંધારણ આદિ જોઈને છંદ નિશ્ચિત થાય છે. અહીં માત્રાને આંકડામાં જોવાની છે. લઘુ માત્રા એટલે 1. અને ગુરુ માત્રા એટલે 2. ચરણ કે પંક્તિની માત્રાનો સરવાળો કરો તો તમને છંદ મળે. જેમકે, અક્ષરમેળ છંદમાં જોયું હતું તેમ 'વિનોદ' એટલે લઘુ-ગુરુ-લઘુ. અહીં 'વિનોદ' એટલે $1 + 2 + 1 = 4$ માત્રા. બસ, આટલું જ. પંક્તિમાં જોઈએ તો વધારે ઝ્યાલ આવશે.

કાળી ધોળી રાતી ગાય
આવી એક પંક્તિ છે. તેની કેટલી માત્રા થાય ? ચાલો, ગાળીએ -
૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ + ૧૫ માત્રા

કાળી ધોળી રાતી ગાય, સમજાયું ? આટલું જ કરવાનું અને તમને 15 માત્રા મળે, એટલે શોધવાનું કે 15 માત્રા ધરાવતો ક્યો છંદ છે ? તમને ખબર છે ? આ છંદ છે ચોપાઈ.

ચોપાઈ

લગાત્મક રૂપ:	દાદા દાદા દાદા ગાલ
સંધિ:	ચતુર્ભાગ
માત્રા:	15
ધીતિ:	-
તાળ:	4

દલપતરામની પંક્તિઓ આ સૂની સૂની રાતમાં, કોઈ ઢોલક હજ બજાવે.

૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨
આ સૂની સૂની રાતમાં
૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨
કોઈ ઢોલક હજ બજાવે

ચોપાઈમાં એક ચરણની 15 માત્રા હોય છે. એટલે, સંગ પંક્તિમાં બે ચરણ હોય. એટલે પંક્તિની કુલ 30 માત્રા થઈ શકે. પણ ત્યાં યાદ રાખવું કે અહીં બે ચરણ હોય. નીચેનાં ઉદાહરણ જોતાં બે ક્યાંક પંક્તિ એટલે કે ચાર ચરણ પણ જોઈ શકાશે.

- (1) લાંબા જોડે ટુંકો જાય, મરે નહીં તો માંદો થાય.
  - (2) શિયાળે શીતળ વા વાય, પાન ખરે, ઘઉં પેદા થાય.
  - (3) કાળી ધોળી રાતી ગાય, પીએ પાણી ચરવા જાય.

ચાર પગો ને આંચળ ચાર, પુંછાથી ઉડાડે વાય

- (4) આકાશે તારાની ભાત, ધરતી હૈયે ફુલબિંદિએ
સર્જ, તો કાં સર્જ તાત ! માનવના મનમાં મધરાત

(5) દરિયાથી દુંગર પર જાય, કેડી ત્યાં નાનકડી થાય;
તરુવરો ત્યાં ઢોળે છાંય, ને ઠંડો વાયુ હેરાય.

ઉપરની પંક્તિઓની માત્રા ગણી જુઓ. ચોપાઈ છંદ હવે સમજાઈ ગયો હશે. આ છંદ ધરાવતાં બીજાં મજાનાં કાવ્યો શોધો અને ગાવ.

ੴ ਦਾ ਗੁਰੂ

ਲਗਾਤਮਕ ਤੁਪ: ਦਾਦਾ ਦਾਦਾ ਦਾਲਦਾ' ਦਾਦਾ ਦਾਦਾ ਗਾਲ

संधिः चतुष्कल

માત્રા: પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં 13 માત્રા અને બીજા અને ચોથા ચરણમાં 11 માત્રા

यति: 13

ता० 12

દલપતરામની પંક્તિઓ: પહેલે ત્રીજે તેર કળ, અવર પદે અગિયાર

ଓଡାହରଣୀ :

ચાતક ચકવા ચતૂર નર, પ્રતિદિન ફરે ઉદાસ;

ਖਰ ਘੁਵਡ ਨੇ ਮੂਰਖ ਜਨ, ਸੁਖੇ ਸੂਵੇ ਨਿਝ ਵਾਸ.

આ છંદમાં ચાર ચરણ છે :

- (1) ચાતક ચકવા ચતુર નર,
  - (2) પ્રતિદિન ફરે ઉદાસ;
  - (3) ખર ઘૂંઘડ ને મૂર્ખ જન,
  - (4) સખે સવે નિજ વાસ.

અહીં તમે પહેલા અને ત્રીજા ચરણની ભાગાનો સરવાળો કરો :

$$2 \ 1 \ 1 \quad 1 \ 1 \ 2 \quad 1 \ 1 \ 1 \quad 1 \ 1 = 13 \text{ માત્રા}$$

$$11 \quad 211 \quad 2 \quad 2 \ 1 \quad 11 = 13 \text{ માત્રા}$$

(1) ચાતક ચકવા ચતુર નર,

(3) ખર ઘૂવડ ને મુખ્ય જન,

હવે તમે બીજા અને ચોથા ચરણની માત્રાનો સરવાળો કરો :

$$1\ 1\ 1\ 1 \quad 12\ 1\ 2\ 1 = 11 \text{ માત્રા}$$

$$12 \quad 12 \quad 11 \quad 21 = 11 \text{ માત્ર}$$

(2) प्रतिटिन फरे उदास;

(3) સુખે સુવે નિજ વાસ.

જ્યારે આ રીતે પહેલા અને ત્રીજા ચરણની 13 અને બીજા-ચોથા ચરણની 11 માત્રા થાય ત્યારે તે દોહરો છંદ હોય. અન્ય ઉદાહરણ નીચે આપ્યાં છે. તમે તેની માત્રા તપાસો. કસોટીમાં તમને બે પંક્તિના બદલે એક પંક્તિ પૂછાઈ શકે. તો તમારે પહેલા અને બીજા ચરણની માત્રા જોવી. અહીં ઉદાહરણમાં પણ બે અને એક પંક્તિ સમાવેલ છે.

- (1) કરતાં જાળ કરોળિયો, ભોંય પડી પછાય.
વણતૂટેલે તાંતણે, ઉપર ચડવા જાય.
- (2) કરે ગગનના ગોખમાં, ચાંદલિયો ચમકાર.
- (3) તસ્કર ખાતર પાડવા, ગયા વણિકને દ્વાર,
ત્યાં ભીત તૂટી પડી, ચોર દબાયા ચાર.
- (4) ભણતાં પંડિત નીપજે, લખતાં લહિયો થાય,
ચાર-ચાર ગઉ ચાલતાં, લાંબો પંથ કપાય.

આ ઉદાહરણોની માત્રા ગણી જુઓ, $13 + 11$ થાય છે ? તો આ દોહરો છંદ છે. તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાં 23મી કૃતિમાં દુહા છે. તેની માત્રા જરા ગણી જુઓ તો !

મિત્રો, અભ્યાસની દસ્તિએ છંદના બંધારણ જાણવા માટે આ બધી વિગતો ખૂબ ઉપયોગી છે. પણ છંદને માણવા હોય તો ગાવા જરૂરી છે. ‘અસત્યો માંહેથી’ - પ્રાર્થના ગવાય અને ખબર પડે કે આ શિખરિષી છંદ છે તો કેવી મજા પડે! સાથે સાથે જ્યાં એ રાગ બેસે ત્યાં શિખરિષી છંદ હશે જ. એવું જ અનુષ્ઠાપ, મદાકાન્તા કે ચોપાઈ કે દોહરાનું છે. મનહર છંદને પણ તેનો આગવો લય છે. છંદ જો ગાતાં આવડશે તો પરીક્ષામાં સાચો ઉત્તર શોધવા માટે બંધારણ શોધવાનું શરૂ કરો તે પહેલાં જ તમારી અંદર રહેલો લય એ છંદને ઓળખી જશે. માટે ગાઓ.

